

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ

ИЛМИЙ-МЕТОДИК ЖУРНАЛ

1918 йил декабрдан чиқа бошлаган

6-сон (ноябрь-декабрь) 2012 йил

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ,
Т.Н.ҚОРИ НИЁЗИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА
ФАНЛАРИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ

БОШ МУҲАРРИР
АСҚАРАЛИ СУЛАЙМОНОВ

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Р.Джураев
А.Долимов
И.Зокиров
Х.Ибрагимов
У.Иноят
И.Отамуродов
Р.Сафарова

А.Сулаймонов
Н.Тойлоқов
Э.Турдиқулов
Ж.Фозилов
А.Холбеков
Н.Эгамбердиева
М.Қуроноф

Журнал ЎзМАА томонидан 2007 йил 3 январда қайтадан рўйхатга олинди,
0104-рақамли гувоҳнома берилган.

Саҳифаловчи: М.Хафизова

Манзилимиз: 100027. Тошкент шаҳри, Ўзбекистон кўчаси, 98.

E-mail: xalq_talimi@mail.ru **Тел:** 245-44-60.

Журналга келган мақолаларга жавоб қайтарилмайди, журналда эълон қилинган мақолалардан
олинган парчалар «Халқ таълими» журнаליдан олинди, деб кўрсатилши шарт.
Мақолаларда келтирилган маълумотларнинг тўғрилигига муаллифлар жавобгардир.

Журнал таҳририятнинг компьютер бўлимида терилиб, саҳифаланди. Босишга берилди:
14.12. 2012й. Қоғоз бичими: 70x100/16. Оффсет босма усул. Шартли б.т. 12.

Адади 6757 нусха. 2753-буйртма.

«Шарқ» НМАК босмахонаси. 100000. Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй

**Қундузой ХУСАНБОЕВА,
Роза НИЁЗМЕТОВА,
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,**

педагогика фанлари докторлари

ЎЗИГА ХОС ИЛМИЙ АСАР

Мустақилликка эришилгач, юртимизда яшайдиган бошқа миллат вакиллари-нинг ўзбек тилини ўрганишга бўлган эҳтиёжи кучайди. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да ўзбек тилини давлат тили сифатида ўргатишга алоҳида эътибор қаратилди. Шу асосда “Ўзбек тили таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун) давлат таълим стандарти” яратилди. Унга таянилган ҳолда таълимнинг барча bosқичларида фойдаланиладиган дастур ва дарсликлар қайтадан ёзилди. Ушбу соҳада мавжуд илмий-методик муаммолар юзасидан қатор илмий тадқиқот ишлари олиб борилиб, диссертациялар ёқланди. Таниқли методист олим Рустам Йўлдошевнинг “Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гаптириш орқали ўстириш методикаси” номли монографияси ана шундай илмий изланишларнинг эътиборга лойиқ намунасидир¹.

Ўзбек методист олимлари орасида бошқа улус вакилларига давлат тилини ўргатиш борасида бир-бирига кескин қарама-қарши бўлган икки ёндашув мавжуд. Биринчи ёндашув тарафдорлари (улар жуда кўпчилиқ) ўзбек тили таълим-тарбия бошқа тилларда олиб бориладиган ўқитиш муассасаларида ҳам тўлиғича тилнинг грамматик қоидаларини ўргатишга асосланган ҳолда ташкил этилиши керак, деб ҳисоблайдилар. Ниҳоятда озчилиқни ташкил этадиган иккинчи қараш тарафдорлари эса, давлат тилини ўргатиш жараёнида грамматикага таяниш мутлақо мумкин эмас, деб биладилар. Улар ўзбек тилини ўрганиш асосида ўқувчиларни яратилган нутқий вазиятга мувофиқ сўзлашга одатлантириш зарур деб санайдилар.

Салкам қирқ беш йилдан буён мунтазам равишда ўзга миллат болаларига ўзбек тилини ўргатиш муаммолари билан жиддий равишда шуғулланиб келаётган таниқли методист олим Рустам Йўлдошев илмий фаолияти давомида юқоридаги қарашларнинг рационал жиҳатларини ўзаро уйғунлаштиришга уриниб келаётган камсонли мутахассислардан биридир. Олимнинг тилга олинган монографиясида ўрта мактабда таҳсил олаётган ўзга миллат ўқувчиларига давлат тилини ўргатишнинг педагогик-психологик асослари ҳамда амалий жиҳатлари атрофлича тадқиқ этилган.

Беш бобдан иборат китобнинг биринчи боби “Дарсларда ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни ўзбек тилида кўп гаптиришларини таъминлаш орқали ўстиришнинг назарий ва дидактик асослари” деб номланади. Унда муаллиф ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитишда ўзга миллатга мансуб ўқувчиларнинг психологик ва нутқий физиологик хусусиятларини ҳисобга олиш кераклигига эътибор қаратади. Иккинчи тилни ўргатиш психологиясини алоҳида ўрганиб чиққан олим физиологларнинг қарашларига таяниб, одам миясида тил ўрганишга йўналтирилган махсус марказ ва зоналар мавжудлигини ҳамда уларнинг ҳар бири нутқий фаолиятнинг қайсидир бир турини амалга

¹ Йўлдошев Р. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гаптириш орқали ўстириш методикаси. –Т.: “Фан ва технология”, 2012.

иришига қаратилганини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, иккинчи тилни ўргатишда: **...тилга олинган марказ ва зоналар бир-бирининг шаклланишига воситачилик қилмайди, бери иккинчисининг ўрнини босмайди. Буни шундан ҳам билиш мумкинки, сўзларни ўқий олган киши уларни ёзма шаклда ифодалаш малакасини эгаллаган бўлмайди. Сўзларни ўқий олган, шу сўзлар иштирокидаги гапларнинг мазмунини тушунган киши уларни ёддан айтиши мумкин, лексин мустақил равишда фикр ифодалаш учун улардан фойдаланишга уқуви етмайди**², – деган улосага келади.

Монография муаллифи инсон нутқий фаолиятига қандайдир бир мавхум, умумий тушунча сифатида қарамайди. Балки, методика илмида илк бор унинг эшитиш, инглаш, сўзлаш, ёзиш сингари турлари мавжудлиги ва бу нутқий кўникмаларнинг ҳар бирини эгаллаш учун ўша марказ ҳамда зоналарнинг ўзига тегишлиларини фаоллаштириш зарурлигини асослаб беради. У руҳшуносларнинг фикрларига асосланиб, тез-тез ишга солиниб турмаган марказ ёки зона ўзига тегишли сўз бойлигига эга бўлмаслигини исботлаб беради. Демак, гарчи бир-бирларига боғлиқ жараёнлар бўлса-да, бегона илдаги сўзларни эшитиш, уни тушунишдан, тушуниб сўзлашдан, сўзлаш эса ёзиш кўникмасидан тамомила мустақил фаолият туридир. Ўқувчи бу нутқий фаолият турининг ҳар бирига алоҳида ўргатилиши зарур. Шунинг учун, умуман, сўзни тушунгани билан ёзишни ўрганмаган одам ўз-ўзидан ёзиб кетавермаганидек, гапирмаган одам биринанга нутқий фаолиятнинг бу турини эгаллай олмайди. Ўқувчи гапиришга ўрганиши учун кўп гапириши зарур бўлади.

Муаллиф ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўрганишда ўқувчилардаги хотира турлари ҳам катта аҳамият касб этишига эътибор қаратиб, “қисқа мuddатли хотира” ва “узок мuddатли хотира” сингари тушунчаларнинг хусусиятларига алоҳида тўхталади. Олим одам гапирганда сўзлар, сўз бирикмалари, грамматик воситалар узок мuddатли хотирадан қисқа мuddатли хотирага чиқишини таъкидлайди ва бунинг учун домий равишда хотирага тушириб турадиган нутқий фаолият зарурлигини айтади. Киши қанча кўп гапирса, керакли сўзларни узок мuddатли хотирадан қисқа мuddатлисига тушириш кўникмаси шунча тез шаклланиб, узлуксиз машқлар асосида улар малакага айланиши мумкинлигини билдиради. Олим инсон хотирасининг эмоционал, образли, сўзли – мантиқий, аффикив сингари турларига хос хусусиятлар ва уларнинг иккинчи тилни ўрганишдаги ўрнига ҳам мисоллар асосида тўхталади.

Китобда муаллиф турли муаллифлар томонидан турли йилларда яратилган “Ўзбек тили” дарсликларини атрофлича таҳлил қилади, уларнинг ҳар бирига хос ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб, ўз фикрини бугунги педагогика илмидаги етакчи қарашларга таяниб асослайди. Амалдаги “Ўзбек тили” дарсликларининг деярли барчасида ўрганилиши режалаштирилган материалларни белгиланган мавзу доирасидаги матн атрофида уюштириш анъанага айланган. Бунда матн гўё тил таълимини уюштирувчи марказ мақомига чиқарилган. Ўрганиладиган янги сўзлар ва грамматик воситалар ҳам матн муносабати билан танланиб, тақдим этилган. Матн устида ишлаш жараёни болани иккинчи тилдаги матнни ўқишга ўргатишдан ташқари, лексик ва грамматик материалларни ўзлаштириш ва мустаҳкамлашга доир тадбирларини ҳам ўз ичига олган. Кўринадики, матн устидаги ишлар кенг қамровли бўлиб, дарснинг асосий қисмини эгаллаши табиий. Бу ҳол туғат иши, грамматик воситаларни тушунтириш ва мустаҳкамлаш, янги материалнинг ўзлаштирилишини назорат қилишга доир керакли амалларни ниҳоятда қисқартиришни тақозо этади.

“Ўзбек тили” дарсликларида ўқишга тавсия этилаган матнларнинг катта қисми илмий мақола, хабар тарзидаги битиклардир. Бундай матнларни ўқиш, асосан икки дидак-

² Ўша асар. 9–10-бетлар.

тик мақсадгагина хизмат қилади: 1) ўқувчиларга ўқиш техникасини эгаллатиш; 2) уларни матн мазмунини тушуниш ва ундан ахборот олишга ўргатиш. Олим биринчи мақсад ўзга миллат болаларининг ўзбек тилини ўрганишларида унчалик катта фойда бермаслигини таъкидлайди. Матн мазмунини тушуниш ва ундан ахборот олабилиш эса, ўқувчидан олдин а) ҳарфни таний олиш ва овозлантира билиш; б) сўзни таний олиш, тўғри талаффуз қилиш ва ёза олиш; в) сўз шакли, сўз бирикмаси ва гапни тўғри ўқиш ҳамда тушуниш. г) матндан ўзбек тилидаги ахборотни олабилиш сингари бир қатор кўшимча таълимий малакаларга эга бўлиш талаб қилиниши туфайли унчалар самарали бўлолмаслиги мисоллар асосида кўрсатиб берилади.

Р. Йўлдошевнинг таъкидлашича, ўзбек тилини рус ўқувчиларига ўргатишда таржимали ўқиш ҳам катта аҳамият касб этади. Муаллиф ўқитувчиларнинг етарлича назарий билимга эга эмасликлари ҳам ўзга миллат болаларига ўзбек тилини ўргатишдаги муваффақиятсизликларга сабаб эканини таъкидлайди. Ўқитувчилар таржимали ўқиш билан таржимасиз ўқишнинг қўлланиш чегараси ва бунинг сабабини аниқ билмайдилар, чунки улар матнлардаги қайси сўзлар ўқувчилар учун тушунарли, қайсилари тушунарсиз эканлиги ҳақида маълумотларни тўллаб ва ҳисоблаб бормайдилар. Айрим ўқитувчилар таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида матн устида ишлашни таржимали ўқишдангина иборат деб биладилар. Шу боис дарсликдаги барча материалларни сидирғасига рус тилига таржима қилдирадилар. Ортиқча вақт сарф қилинадиган бу усул ўқитиш самарадорлигини пасайтиради. Олимнинг таржимали ўқитишнинг таълимий томони таржима технологиясини ўргатишдир деган қараши илмий исботини топган. Монографияда рус тилида сўзлашувчи ўқувчиларнинг ўзбекча оғзаки нутқини матнлар асосида ўстириш муҳим дидактик муаммо сифатида ўрганилиб, унинг амалиётда қўл келадиган ечимлари тавсия этилган.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўқувчилар 2-синфдан ўзбек тилини ўргана бошлайдилар. Уларнинг ўзбек тилини ўрганишлари учун қулай тил муҳити мавжуд. Яъни, болалар ҳар қадамда ўзбекча нутққа дуч келадилар. Дарс жараёнида эса уларга матнлар ёрдамчи манба бўлиб хизмат қилади. Матнлар устида ишлаш ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш ҳамда ўзбек тили таълимининг дастлабки босқичларида матн мазмунини қайта ҳикоя қилиш машқлари тарзида амалга оширилади. Китоб муаллифи қайта ҳикоялашнинг: а) ҳажмига кўра (тўлиқ, қисқартириб, танлаб); б) мазмунига кўра (батафсил, асосий мазмунини, сайлаш); в) гапирувчининг иштирокига кўра (матни ўзгартирмай сўзлаш, матни мазмунини ўз сўзлари билан) каби уч турини ишлаб чиқади ва бу педагогик юмушнинг илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатларини кўрсатиб беради.

Монографиянинг иккинчи бобида грамматик материалларга асосланган ҳолда гап ва гапдан катта нутқ намуналари, яъни матнларни моддийлаштириш йўлларини ишлаб чиқишга алоҳида эътибор қаратилган. Р. Йўлдошев Гап конструкцияларини ажратиш, грамматик материалларни гап ва матн намуналари воситасида ўргатиш масалаларига атрофлича тўхталган. Муаллиф ўзининг бир неча ўн йиллар давомида олиб борган илмий тадқиқотларига таянган ҳолда ўқувчиларни сўзлашга ўргатиш учун тақдим этиладиган гап намуналарини муайян моделларга айланштиришни тавсия қилади. Олим модель сифатида танланадиган гап 1) ундаги бир сўзни алмаштирган ҳолда чексиз миқдордаги ўхшаш гапларни вужудга келтириш мумкинлиги; 2) гап намуналари грамматик материалларни муайян изчилликда, тўла-тўқис қамраб олиши зарурлиги сингари талабларга жавоб бериши кераклигини кўрсатади. Р. Йўлдошев ўз илмий ғояларини тақлиф этибгина қолмай, уларни амалга оширишнинг амалий-методик йўлларини ҳам кўрсатади. Муаллиф гап намуналарини моделлаштириш катта кўламдаги методик масалаларни

ҳал этиш орқали муваффақиятли амалга ошиши мумкинлигини далиллар воситасида исботлаб беради.

Ўқувчига берилган гап модели таркибидаги бир ёки бир неча сўзни алмаштириш орқали унинг нутқини ўстиришга эришиш ва бунинг учун зарур бўладиган сўзлар тизимини белгилашда ўқитувчи боланинг ёш хусусиятлари ва интеллектуал имкониятларини билиши тақозо этилади. Китоб муаллифи рус тилидаги мактаб ўқувчилари ҳар бир синфда эгаллашлари лозим бўлган луғат-минимумнинг аниқ миқдорини илмий асосларда белгилаб, қуйидаги хулосага келган: «Хуллас, намуна асосида савол-жавоб қилиш, гаплар тузиш учун дастлаб грамматик воситаларни ўзгартиришни талаб этмайдиган, сўнгра уларни онгли равишда танлашга ва қўллашга ундайдиган сўзлар рўйхатлари ёки луғатлар тавсия қилингани маъқул. Бундай рўйхатлар ёки луғатлар оғзаки нутқий машқларни бажаришда осондан қийинга қараб бориш имконини беради»³. Муаллиф модель учун танланган гапда алмаштирилиши лозим бўлган сўзлар миқдори йигирматадан кам бўлмаслиги кераклигини таъкидлайди ва буни бир гап қурилишида намунага таяниб, йигирма марта ўзгариш ясай олган ўқувчи истаган пайтда шунга ўхшаш гапни мустақил равишда туза оладиган кўникмага эга бўлиши билан асослайди. Дейлик, ўқитувчи “Мен мактабга бордим” гапдаги “мактабга” сўзининг ўрнига қўллаш мумкин бўлган “ишга”, “уйга”, “тўйга”, “бозорга”, “кинога”, “дўконга” тарзидаги йигирмата сўзни бериши ва ўқувчилардан шуларни қўллаб, гапни ўзгартиришга ўргатиши болаларда ўқитувчи бермаган бошқа сўзларни ҳам тўғри қўллаш олиш кўникмасини шакллантиради.

Ҳар қандай иккинчи тилни ўрганишда савол-жавоб асосига қурилган суҳбат усули салмоқли ўрин тутади. Монографияда бу методга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Муаллиф таълим-тарбия рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўқувчиларига ўзбек тилини савол-жавоб асосида ўргатишни 2-синфнинг дастлабки дарсларидан бошлаш лозимлигини таъкидлабгина қолмай, бу ишларни қандай ташкил этиш йўлларини ҳам кўрсатиб беради. Р. Йўлдошев грамматик қоидаларни ўз ҳолича эмас, балки гап модели ёки савол-жавоб орқали ўқувчилар нутқига олиб кириш йўлларини кўрсатади. У бу жараённинг илмий-назарий асосларини белгилаб, бу жараён билан боғлиқ иш турларини 1) грамматик воситани англатиш, нутққа олиб кириш; 2) намуна асосида гап ёки савол-жавоблар тузиш; 3) грамматик воситалардан автоматлашган ҳолда фойдаланиш малакаларини шакллантириш; 4) нутқда грамматик воситани ўйлаб ўтирмай тез қўллаш даражасига етказиш сингари тўрт босқичга ажратган. Монографияда ҳар бир босқични ташкил этишнинг аниқ йўллари хусусида батафсил сўз юритилган.

Китобнинг учинчи боби нутқ ўстиришга бағишланган машқларни лексик жиҳатдан таъминлаш методикасига бағишланган бўлиб, унда рус тилида сўзлашувчи ўқувчининг оғзаки нутқини ўстиришда муҳим ўрин тутадиган луғат минимумларини тузиш принциплари ҳақида сўз юритилади. Муаллиф ўз тадқиқотида таъкидлаганидек, ҳар бир синфда ўқувчи ўзлаштириб олиши лозим бўлган мажбурий сўзларнинг минимал миқдорини белгилаб олиш иккинчи тилни ўрганишда қатор қулайликларни келтириб чиқаради. Чунончи, луғат минимуми белгилаб олинмаса, ўқувчиларга ўргатилиши лозим бўлган сўзлар миқдори ё ҳаддан ташқари ортиб, ёки, аксинча, камайиб кетиши мумкин. Шунингдек, ўрганилиши керак бўлган сўзларнинг қайсилари фаол ва қайсилари нофаол эканини белгилаб олинмаса, болаларнинг давлат тилини ўрганиш йўлидаги меҳнатлари самарасиз бўлиш хавфи туғилади. Минимум сўзлар миқдори аниқ белгилаб олинмаса, қайси синфда қандай грамматик воситаларни ўргатиш кераклигини ҳам тўғри белгилаб бўлмайди. Шу йўналишда қирқ йилдан ортиқроқ вақт мобайнида кузатишлар олиб борган муаллиф рус тилида сўзловчи ўқувчилар ўзбек тилида мулоқотга кириша олишлари

³ Ўша асар. 75–бет.

учун 2100 туб сўздан иборат луғат минимуми зарур деб ҳисоблайди. Олим илмий асосларга таяниб, ўзлаштирилиши лозим ясама ва нофаол сўзлар миқдори қанча бўлишини ҳам белгилаб беради.

Луғат минимумини яратишда муаллиф ясама сўзлардан фойдаланишга ҳам алоҳида эътибор қаратади: “Ясама сўзларнинг ҳаммаси ҳам оғзаки нутқда фаол ишла-тилавермайди. Ўзбек тили ўқитувчисининг бу йўналишдаги меҳнатини енгиллаштириш мақсадида луғат минимумига ясама сўзлардан иборат қўшимча луғат илова қилиниши даркор. Луғат минимумида туб сўзлардан кейин қавс ичида унга қўшилиши мумкин бўлган сўз ясовчи қўшимчаларни, қўшма сўзнинг иккинчи унсурини кўрсатиб қўйиш мумкин. Масалан: **Танқид (-чи, -ий, -қилмоқ); ое (-чи, -ла, қилмоқ); пахта (-кор, -зор, -ли, -сиз, -чилик) тер (-им, -ув, -имчи, -ма)**⁴.”

Монографиянинг тўртинчи боби таълим рус тилида юритиладиган мактаб ўқувчиларининг оғзаки нутқини ўстиришга қаратилган дарслар структураси ва уларни ташкил этиш йўлларига бағишланган. Муаллиф ўзбек тилидан уюштириладиган дарс турларини а) янги сўзлар билан таништириш; б) гап моделлари асосида ишлаш; в) лексик-грамматик машқлар бажариш ва берилган мавзуда ҳикоя қилиш сингарилардан иборат уч турда бўлиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди.

Китобнинг ўзбек тили таълимини ташкил этишда таяниладиган ёндашув ва принциплар хусусида сўз юритиладиган сўнги бешинчи боби бевосита шу соҳа бўйича илмий изланишлар олиб борадиган мутахассисларга мўлжалланган бўлиб, муаммонинг илмий-назарий асосларини тадқиқ этишга йўналтирилган.

Катта назарий тайёргарлик ва кўп йиллик тажрибага эга таниқли методист олим Рустам Йўлдошевнинг “Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси” деб номланган монографияси таълим-тарбия бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини ўқитиш илми ва амалиётига қўшилган салмоқли ҳисса бўлди. “Кўп гапиртириш орқали” деган бирикма бежизга асарнинг номида акс этмаган. Муаллиф бу йўналишдаги ўқитиш жараёнида асосий эътибор айнан “кўп гапиртириш”га қаратилиши зарурлигига урғу беради. Ўзга тилда сўзловчи ўқувчиларнинг сабоқларда “кўп гапиртирилиши” уларнинг давлат тилида, умуман, гапира олишлари ва тўғри гапира олишлари йўлидаги илк ҳамда асосий дидактик қадам экани китобда атрофлича асослаб берилган. Ўзига хос бу асар бўлажак методист олимларнинг илмий изланишлари ва ўқитувчиларнинг амалий фаолиятларида тез-тез асқатиши шубҳасиздир.

⁴ Ўша асар. 135- бет.